

KURGAN KALINTI VE BULUNTULARINA GÖRE BOZKIR İNSANININ GİYİM KUŞAMI

Mazhar NARŞAP*

Özet

Toplumların kültürlerinin oluşturulmasında yaşadıkları coğrafyanın şartları birinci derecede rol oynamıştır. Ormanlarda yaşayan kavimler ile çölde yaşayan kavimlerin yaşam koşullarının aynı olmaması her iki toplumun oluşturmuş olduğu kültürleri de farklılaştırmıştır. Çin Seddi'nden, Tuna Nehri'ne kadar olan Avrasya coğrafyasında yaşayan bozkır kavimleri de yaşamış oldukları coğrafyanın iklim koşullarına uygun konargöçer yaşam tarzını benimsemişlerdir. Konargöçer yaşam tarzı basit bir göçebelik olmayıp boy beyinin idaresinde yılın belirli zamanlarında hayvanlarına taze ot bulabilmek amacıyla yapılan göç hareketidir. Konargöçer yaşamı benimsemiş olan bozkır kavimleri bu şartlar neticesinde kendilerine has olan bozkır kültürünü diğer bir adı ile atlı göçebe kültürünü ortaya çıkarmışlardır. Bu kültür hakkında sözlü, yazılı ve arkeolojik kaynaklardan bilgi elde edilmektedir. Bozkır kavimlerinin kültür tarihine dair önemli bilgiler hem kendilerine ait yazılı kaynaklardan hem de diğer kavimlerin yazılı kaynaklarından elde edilmektedir. Bozkır kavimlerinin kültür tarihine dair esas veriler arkeolojik kaynaklardan elde edilmektedir. Arkeolojik kaynakların başında ise kurganlar gelmektedir. Kurgan, bozkır insanı öldüğünde defnedildiği yığma tepe mezarlardır. Bu mezar kültürü bozkır kavimlerinin yayıldığı coğrafyanın her yerinde görülmektedir. Kurganlar sadece bozkır insanı öldüğünde defnedildiği bir mezar yeri olmayıp aynı zamanda bozkır kültür tarihi hakkında önemli veriler sunan bir kaynaktır. Kurganlarda yapılan arkeolojik kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan kalıntı ve buluntulardan bozkır insanının, giyim kuşamı hakkında bilgi elde edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bozkır, Kurgan, Kültür, Giyim-Kuşam

CLOTHING OF THE PEOPLE OF THE STEPPE ACCORDING TO KURGAN REMAINS AND FINDS

Abstract

The conditions of the geography in which societies live have played a primary role in the creation of their cultures. The fact that the living conditions of the tribes living in forests and those living in deserts are not the same has also differentiated the cultures formed by both societies. The steppe tribes living in the Eurasian geography from the Great Wall of China to the Danube River also adopted the nomadic lifestyle suitable for the climatic conditions of the geography they lived in. The nomadic lifestyle is not a simple nomadism, but a migration movement carried out under the direction of the boy bey in order to find fresh grass for their animals at certain times of the year. As a result of these conditions, steppe tribes, who have adopted nomadic life, have created their own steppe culture, also known as horse nomadic culture. Information about this culture is obtained from oral, written and archaeological sources. Although the written sources of the steppe tribes themselves are limited, important information about the cultural history of the steppe tribes is obtained from the written sources of other tribes with which they are in contact. Data on the cultural history of the main steppe tribes are obtained from archaeological sources. The most important archaeological sources are the kurgans. Kurgan are masonry hill graves where steppe people are buried when they die. This grave culture is seen everywhere in the geography where steppe tribes spread. Kurgans are not only a burial place where steppe people are buried when they die, but also a source that provides important data about the history of steppe culture. With the remains and finds found in the archaeological excavations in the Kurgans, information about the clothing dress of the steppe people is obtained.

Keywords: Steppe, Kurgan, Culture, Clothing

* Dr., narsapmazhar5@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5104-2054

Extended Summary

Steppe tribes have adopted a nomadic lifestyle because of the conditions of the geographical region in which they live. The migration movements of these nomadic tribes between spring and winter have caused cultural data to be spread over a wide area. Although limited information was obtained from oral and written sources, the main data on the history of steppe culture were obtained from archaeological sources. Archaeological materials on the steppe tribes were obtained from graves called "kurgan" Kurgans are not only sacred places where people are buried, but also arranged like a tent that the deceased used as a house during his lifetime. In this grave, various weapons, kitchen utensils and many relics and finds used in the daily life of the person were obtained, as well as important data on the clothing of the steppe people were obtained. The people who formed this nomadic culture that emerged in the steppe geography formed their lifestyles according to the climatic conditions of this geography. At the beginning of this lifestyle is the clothing of the steppe people. The fact that the steppe geography has a cold and harsh climate has caused the steppe people to use clothes suitable for this climate.

There is information about the clothes made by the steppe people in the written sources describing the period, but detailed information about the clothing of the steppe people is obtained from the remains unearthed from the Kurgans in the steppe geography and the rock paintings found around the Kurgans. These archaeological data are also important in terms of confirming the accuracy of the information given in written sources.

Since the earliest periods of history, the steppe people living in the climate in question have made various clothing products such as headdresses, shirts, caftans, trousers, belts, skirts and boots from the wool and skins obtained from their animals, which are the main basis of their economic life. In addition, the wool and leather dresses made by steppe people are not simple primitive dresses but are very close to modern clothing. For this reason, these dresses made since the earliest periods of history are also important in terms of showing the level of civilisation reached by the steppe people.

The first product considered in relation to the clothing of the steppe people is the headdress. Steppe people have worn headdresses since the earliest periods of history and the headdress in question has been used until recently by taking various names and shapes over time. Headdresses made of wool and leather obtained from animals were made in various shapes and colors. In addition, the headdresses used by the steppe people enabled them to be recognised both among their own tribes and by other nations. Headdresses served as a kind of identity. One of the clothes used by steppe people is caftans. The caftan, which is made of thick wool and used as outer clothing, is tied at the waist with the help of a sash or belt. Caftans, which protect the steppe people against the cold to a great extent, are also suitable for the steppe cavalry clothing style.

One of the clothes used by the steppe people is the shirt. Steppe people made their shirts from the ropes and linen obtained by passing the wool of their animals through various stages. The shirt worn under the caftans did not limit the mobility of the steppe people because it was made of rope and linen obtained from wool.

Another of the clothes used by the steppe people in their daily life is trousers. Trousers are extremely suitable for steppe cavalry clothing. The trousers of the steppe people moving on the horse did not restrict his movements and allowed him to move comfortably. Archaeological data are obtained from the kurgans about these trousers made of leather.

Steppe people complemented the clothes they used in their daily lives with socks and boots. Socks are made of wool and linen. Archaeological remains and finds related to socks are obtained from kurgans.

When the clothes used by steppe people in their daily lives are analysed, belts and sashes draw attention among them. The belt is made of wool and is wrapped around the waist of the wearer. The belt is made of leather and worn on the waist. The most obvious difference between the belt and sash is that there are buckles at one or both ends of the belt to fasten the belt. Steppe people used sashes or belts over their clothes, thus both covering the front of the dress and ensuring the collection of the dress, as well as carrying their weapons by hanging them on their belts.

Among the data obtained as a result of archaeological excavations in the Kurgans are the clothes used. One of the kurgans where important archaeological data on clothing were obtained is Pazırık kurgans. In the archaeological studies conducted in Pazırık kurgans, clothes made by the steppe people from the wool and leather obtained from animals in various shapes and names were found. These clothes consist of many types of clothes and accessories such as headdress, caftan, shirt, skirt, trousers, trousers, belt, and boots. In addition, the data obtained from the studies on the clothes show that it is very close to today's modern clothing. Thus, the data obtained show both the mastery of the steppe people and the civilised level they have reached. In addition, the fact that the ornaments on the clothes are made of precious metals such as gold and silver shows the economic structure and the level of prosperity reached. These clothes made by the steppe people have continued throughout history by taking various names and shapes and have set an example for today's clothes. This is an expression of cultural continuity.

Giriş

Bozkır kavimleri, yaşadıkları coğrafi bölgenin şartları sebebiyle konargöçer bir hayatı benimsemişlerdir. Bu konargöçer kavimlerin yaylak ve kışlak arasında yapmış oldukları göç hareketleri, onlara ait kültürel verilerin geniş bir alana yayılmasına neden olmuştur. Sözlü ve yazılı kaynaklardan sınırlı da olsa bilgi elde edilmesine rağmen bozkır kültür tarihine dair esas veriler arkeolojik kaynaklardan elde edilmiştir. Bozkır kavimlerine dair arkeolojik malzemeler “kurgan” adı verilen mezarlardan elde edilmiştir.

Kurgan, kelime anlamı olarak korugan yani korumak manasına gelmektedir. Koruganın iki anlamı vardır. Birinci anlamı kurgan mezar, anlamında olup ikinci anlamı ise, şehri koruyan sur duvarlarıdır. Kurganın kelime anlamları göz önüne alındığında bozkır kavimleri için kullanılan anlamı mezardır. Kurgan kelimesini günümüz Türkçesinde karşılayan birçok anlam vardır. Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan Türkçe sözlükte, kurgan kelimesi iki anlama gelmektedir. İlk anlamı, İlk Çağ’da mezar üzerine toprak yığılan küçük tepe, diğer anlamı ise tepe şeklinde mezar, höyük olarak kullanılmıştır.¹

Bozkır kavimlerinin benimsediği konargöçer yaşam tarzına bakıldığı zaman kurganın şehir ile ilgili olan anlamının daha sonraki süreçte de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bozkır coğrafyasında kullanılan kurgan tabiri, mezarda bulunan ölüyü koruması manasına gelmektedir. Kurgan adı esasında mezar için değil; mezarı koruyan üzerindeki topraktan ya da taştan yapılan tümsek tepe için kullanılmıştır (Bk. Ek 1).

Bozkır insanının mezarı olan kurganlar, genellikle toplum tarafından kutsal sayılan yerlere yapılmıştır. Bu yerler dağ ve etekleri, yaylalar, ormanlık alanlar, ırmak yatakları ve göl kenarları olabilmektedir. Kurganların çok çeşitli alanlara yapılmasında, bozkır kavimlerinin çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olmaları etkili olmuştur.²

Kurganın nasıl yapıldığını ise Herodotos, *Historia* adlı eserinin 4. kitabında şu şekilde anlatmaktadır: “Hükümdarları öldüğü zaman, o bölgede eni boyu bir

dörtgen, büyük bir çukur kazarlar ve hazır olduğu zaman ölüyü getirirler. Gövde mumla kaplanmıştır; önceden karnı yarılmış, içi boşaltılmış ve maydanoz tohumu, anason ve dövülmüş saparna ve kokulu maddelerle doldurulmuş, sonra dikilmiştir; ölü, bir arabaya konur ve başka bir halk topluluğuna götürülür. Bütün halk toplulukları dolaştırıldıktan sonra ölü, imparatorluğun en uzak ülkesi olan Gerrhos ülkesine götürülür; mezar orada kazılmıştır. Mezarın içine çimen yayılır, ölen hükümdar üzerine konur. Ölü, yere saplanmış mızraklarla çevrilir, üzerine ağaçtan bir gölgelik konur, sazlarla örtülür, mezarın içinde boş kalan geniş yerlere eşlerinden birisi, elinden içki içtiği kimse, bir aşçı, silahtarı, uşaklarından birisi, bir haberci ve atları boğulup konulur, kullandığı eşyalardan birer tane ve altın kupalar da konur. Bu tören tamamlanınca herkes mezarın üzerine kürekle toprak atar ve en yüksek tümseği yapmak için birbirleriyle yarış ederler.”³

Herodotos’un, *Historia* adlı eserinde anlattığı kurgan yapımı ile bilgiler bozkır coğrafyasında bulunan kurganlarda yapılan kazı çalışmalarından elde edilen arkeolojik veriler ile doğrulanması, kaynağın önemini ayrıca göstermektedir. Herodotos’un bahsettiği kurganlar Karadeniz’in kuzeyinde yer alan bozkır coğrafyasında sıklıkla görülebilmektedir.

Bozkır coğrafyasında kurgan yapımı sadece milattan önceki dönemlerde değil; milattan sonraki dönemlerde de devam etmiş olduğu kaynaklarda yer almaktadır. Örneğin; IX. yüzyılda Abbasi Halifesi tarafından, Bulgar Hanı’na elçi olarak gönderilen kafilenin içerisinde bulunan İbn Fadlan bu sefere ilişkin yazmış olduğu seyahatnamesinde Oğuzlarda ölü gömme geleneğinden şu şekilde bahsetmektedir: “Oğuzlardan birisi ölürse onun için ev gibi büyük bir çukur kazarlar. Bundan sonra cesedi alıp elbisesini giydirir, kuşağını ve yayını kuşandırır. Eline, içinde nebiz olan ağaçtan bir kadeh verirler, önüne yiyecek dolu bir kap koyarlar. Daha sonra ölüyü çukura oturtup üzerini tavanla örterler. Mezarının üzerine çamurdan bir kubbe gibi tümsek yaparlar. Bundan sonra ölünün hayvanlarının yanına varıp miktarına göre, birden yüze veya iki yüze kadarını kurban ederler. Onların etlerini yerler. Başlarını, ayaklarını, derilerini ve kuyruklarını bir

1 <https://sozluk.gov.tr/>

2 Oktay Belli “Eski Çağ ve Orta Çağ’da Türklerde Kurgan Yapma Geleneği” (Türkler III. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları), 927.

3 Herodotos, *Herodotos Tarihi*, (Çev. Müntekim Ökmen) (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015), 313.

tarafa ayırıp bunları kesilmiş ağaçlar üzerine kabrinin başına asarlar. Bunlar ölünün cennete giderken bineceği hayvanlardır derler. Eğer ölen kimse, sağlığında insan öldürmüş kahraman kimse ise öldürdüğü insanların sayıları kadar, ağaçtan suret yontup bunları kabrinin üzerine dikerler. Bunlar onun hizmetçileridir.”⁴

Hem Herodotos hem İbn Fadlan’ın kaynaklarında vermiş olduğu bilgiler ve yapılan arkeolojik kazı çalışmaları neticesinde ortaya çıkan verilere göre kurganların iki ana unsurdan oluştuğu anlaşılmaktadır. Kurganın birinci kısmı toprak seviyesine kadar açılmış çukur ve oluşturulan odalardan; ikinci kısım ise zemin seviyesi üzerine yığılmış topraktan oluşmaktadır. Odaların üstü tıpkı bir yapının üzeri gibi kalaslarla kapatılmakta, alttan payandalarla kalaslar desteklenmektedir. Sağlam bir tavan oluşturulup üzerine toprak yığılmaktadır. Kazılan mezarların üzerine yığılan topraklar, kenarlarından dışarıya taşmakta ve mezarı korunaklı hâle getirmektedir.⁵

Kurganın üzerine toprak yığılarak tepe oluşturulması korugan yani koruyan anlamını ortaya çıkarmaktadır. Çünkü ölen kişinin değerli eşyalar ile gömülmesi onun soygunculara karşı korunmasını gerektirmektedir. Ayrıca buradaki koruma amacının vasfı bozkır kavimleri tarafından mezarlara verilen önemi de göstermektedir.

Kurgan adı verilen mezarların, korunması gerektiğini ve nasıl korunduğunu Pers kralının Karadeniz’in kuzeyindeki İskitler üzerine düzenlemiş olduğu sefer esnasında, İskit kralı İdanthiros ve Pers kralı Dairus arasında geçen konuşma açık bir şekilde ortaya koymaktadır:

“Dairus, İskit hükümdarına bir elçi ile gönderdiği haberde; “Ey garip adam yapabileceğin başka iki şey varken niçin boyuna kaçıyorsun eğer kendini bana karşı koyabilecek kadar güçlü sayıyorsan ona göre davran, kaçmayı bırak savaşa gir, yok eğer kendini daha aşağı görüyorsan yine boyuna yürümekten vazgeç, efendine haraç olarak toprak ve su getir, huzuruna çık.” diye söylemektedir.⁶

İskit hükümdarı gelen elçiyle Pers kralına şu şekilde cevap verir: “İranlı, işte benim kanaatim: beni hiç kimse ne korkutabilir ne de önünden kaçmaya zorlayabilir, senden de kaçtığım yok; şimdiye kadar yapmış olduğum şey barış zamanında da her zaman yaptığım şeydir. Neden hemen savaşa girmiyorum, onu da sana söyleyeyim, bizim ne kentimiz var ne de dikili ağacımız var ki elden gitmesin, ya da yakılıp yıkılmasın diye korkup hemen savaşa girelim ama siz eğer illa da savaşmak istiyorsanız, bizim atalarımızın mezarları var, onları bulun onlara el kaldırın o zaman görürsünüz, mezarlarımız için dövüşüyor muyuz dövüşmüyor muyuz.”⁷

İskit hükümdarının, mezarlarını korumak için savaşmayı düşünmesi kurgana verilen önemi açıkça göstermektedir. Bozkır kavimlerinde mezar sadece İskitler Dönemi’nde değil tarihsel süreç içerisinde de önemli bir yer tutmaktadır. Örneğin; Avrupa Hun hükümdarı Atilla’nın I. Balkan Seferi’nin gerekçelerinden biri, Hun hükümdar ailesinin kabirlerinin Bizans’ın Margos piskoposu tarafından açılarak soyulmasıdır.⁸ Kurganların korunması ile ilgili bu iki örnekte görüldüğü gibi tarihin en erken dönemlerinden itibaren ortaya çıkmış olan bozkır kavimlerinden günümüze kadar ata mezarlarının önemli sayılması atalar kültü ile ilgili olmasının yanı sıra kültürel sürekliliğin de göstergesidir.

Kurganlar sadece kişilerin defnedildikleri kutsal yerler olmayıp aynı zamanda ölen kişinin yaşadığı dönemde ev olarak kullandığı çadır gibi de düzenlenmiştir (bk. Ek 2). Bu mezarın içinde kişinin gündelik hayatında kullandığı çeşitli silahları, mutfak eşyaları ile birçok kalıntı ve buluntu elde edildiği gibi bozkır insanının giyim kuşamı hakkında da önemli veriler elde edilmiştir.

1. Giyim Kuşamı

Bozkır coğrafyasında ortaya çıkan bu konargöçer kültürünü oluşturan insanlar, bu coğrafyanın iklim şartlarına göre yaşam tarzlarını oluşturmuşlardır. Bu yaşam tarzının başında ise bozkır insanının giyim

4 İbn Fadlan, İbn Fadlan *Seyahatnamesi* (Çev. Ramazan ŞEŞEN), (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2022), 36.

5 İlhami Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 2016), 434.

6 Herodotos, *Herodotos Tarihi*, 126.

7 Herodotos, *Herodotos Tarihi*, 127.

8 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010), 292.

kuşamı gelmektedir. Bozkır coğrafyasının soğuk ve sert bir iklime sahip olması bozkır insanının bu iklime uygun kıyafetler kullanmasına neden olmuştur.

Bozkır insanının yapmış olduğu bu elbiseleri ile ilgili dönemi anlatan yazılı kaynaklarda bilgiler yer almaktadır ancak bozkır insanının giyim kuşamı hakkında detaylı bilgiler bozkır coğrafyasında yer alan kurganlardan ortaya çıkarılan kalıntılardan ve kurganların etrafında bulunan kaya resimlerinden elde edilmektedir. Söz konusu bu arkeolojik veriler yazılı kaynaklarda verilen bilgilerin doğruluğunun onaylanması açısından da ayrıca önem arz etmektedir.

Tarihin en eski dönemlerinden itibaren söz konusu iklimde yaşayan bozkır insanı ekonomik hayatının başlıca temeli olan hayvanlarından elde etmiş olduğu yün ve derilerden kendisine başlık, gömlek, kaftan, pantolon, kemer, etek ve çizme gibi çeşitli giyim kuşam ürünleri yapmıştır. Ayrıca bozkır insanının yapmış olduğu yün ve deriden elbiseler basit bir ilkel elbise olmayıp günümüz modern kıyafetine oldukça yakındır. Bu sebeple tarihin en eski dönemlerinden itibaren yapılmış olan bu elbiseler bozkır insanının ulaştığı medeniyet seviyeyi göstermesi açısından da önemlidir.

1.1. Başlık

Bozkır insanının giyim kuşamı ile ilgili olarak ilk ele alınan ürün başlıktır. Bozkır insanı tarihin en erken dönemlerinden itibaren başlık giymiş ve söz konusu başlık zaman içerisinde çeşitli adlar ve şekiller alarak yakın zamana kadar kullanılmıştır. Hayvanlardan elde edilen yün ve deriden yapılan başlıklar çeşitli şekillerde ve renklerde yapılmışlardır. Ayrıca bozkır insanının kullanmış olduğu başlıklar onun hem kendi boyları arasında hem de diğer milletler tarafından tanınmasını sağlamıştır. Başlıklar bir bakıma kimlik görevi görmüşlerdir. Örneğin: Saka yani İskitleri yakından tanıyan Perslerin, Saka gruplarını adlandırmasında görülmektedir. Persler, Sakaları üç grup hâlinde ele almaktadır. Bunlardan birincisi Saka tiay para daray yani denizin diğer tarafına geçmiş Sakalar, ikincisi Saka tigrakhauda ok şeklinde sivri başlık giyen Sakalar, üçüncüsü ise Saka haumavarga'dır.⁹ Burada görüldüğü gibi ikinci Saka grubu olan Saka tigrakhauda'nın

başlığından hareketle ad verilmektedir. Diğer Saka gruplarının da başlık giymiş oldukları dikkate alındığında söz konusu grubun başlığının diğerlerinden farklı olması o grubun tanımlanmasında kimlik olarak kullanılmıştır.

Yazılı kaynaklarda bozkır insanının kullanmış olduğu başlıklar hakkında bilgilerin bulunmasıyla birlikte bozkır coğrafyasındaki kurganlarda yapılan arkeolojik kazılar sonucunda bozkır insanının kullanmış olduğu başlık ve başlık kalıntıları bulunmuştur. Bulunan bu başlıklar içerisinde Esik kurganında bulunan Altın Elbiseli Adam'ın başlığı dikkat çekmektedir (bk. Ek 3). Bu başlığın koyun, at, hayat ağacı gibi çeşitli figürler ile süslenmiş olması bozkır sanatını yansıttığı gibi sivri şekilde olması ise Pers kaynaklarında ifade edilen Saka tigrakhauda olarak adlandırılan Saka grubuna ait olabileceğinin düşünülmesi yazılı kaynakta verilen bilginin doğrulanması açısından da ayrıca önem arz etmektedir.

19. yüzyılda Kazakistan coğrafyasında düğünlerde, gelinlerin başına takılan Saukale adı verilen başlıklar ve Azerbaycan bölgesinde beylerin takmış oldukları sivri başlıkların Esik kurganında bulunan başlığa benzemesi ise kültürel sürekliliğin devamını göstermektedir.

1.2. Kaftan

Bozkır insanının kullanmış olduğu kıyafetlerden biri de kaftanlardır. Kalın yünden yapılarak dış kıyafet olarak kullanılan kaftan bir kuşak ya da kemer yardımı ile belden bağlanmaktadır. Soğuğa karşı bozkır insanını büyük oranda koruyan kaftanlar ayrıca bozkır süvari giyim tarzına da uygundur.

Bozkır insanı yaşamış olduğu bölgenin iklim koşullarına uygun bir kıyafet tarzı oluşturmuştur. Bozkır coğrafyasının sert ve soğuk bir iklim yapısına sahip olması bozkır insanının kendini soğuktan koruyacak kıyafetler yapmasına neden olmuştur. Hayvanlardan elde edilen yün ve deriden yapılan elbiseler, günümüz modern kıyafetlerine oldukça yakındır. Elbise yapımında kullanılan yün, deri, renk ve dikişler bozkır insanının ulaştığı ustalık becerisi ve medeni seviyenin bir göstergesidir.

⁹ İlhami Durmuş, İskitler, (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007), 39.

Bozkır coğrafyasında kullanılan kaftanlara; balbal, kaya resmi gibi bozkır insanının kendisine ait sanat eserlerinin yanı sıra komşu kavimlerin sanat eserlerinde de rastlanılmaktadır. Örneğin; Pers Dönemi'nin meşhur kaya oymacılığı sanatının eseri olan Behistun Kitabesinde, Pers kralı Darius'un önünde dokuz kişinin durduğu görülmektedir. Bu kişilerden sonuncu kişi için: "Bu Skunka, yani Saka." ifadesi yazmaktadır. Saka olarak belirtilen bu kişi kemerli bir kaftan giymekte ve kafasında uzun, geriye bükülmüş, keskin sivri uçlu bir başlık bulunmaktadır (Bk. Ek 4). Bistun kitabesinde görülen başlık ve kaftan Pazırık kurganlarında da görülmektedir.¹⁰

Esik kurganında bulunan Altın Elbiseli Adam'ın üzerindeki süs parçaları ve deri kalıntılarında, adamın kısa bir kaftan ya da kürk manto giydiği tespit edilmiştir. Burada bulunan deri parçaları üzerinde yapılan çalışmaların sonuçlarına göre kaftanın kırmızı bir renkte olduğu anlaşılmıştır. İnce bronz plaka tabanına sahip, altın plakalardan yapılmış başta tonga figürü olmak üzere çeşitli figürler ile kaftanın yanları ve tabanı, önkol hattı ve kol altları süslenmiştir. Kaftanın beden ölçüsü 46 veya 48 beden olarak tahmin edilmektedir.¹¹ (Bk. Ek 5)

Kaftanı süsleyen plakaların konumu, kaftanın sola iliklendiği ve dizlere ulaşmayan kısa bir kaftan olduğunu göstermektedir. Bozkır kavimlerinden biri olan İskitlerde de kullanılan kaftanların sola iliklendiği bilinmektedir. Özellikle Sakaları yakından tanıyan Perslere ait kabartmalardaki İskit tasvirleri, Solokha kurganında bulunan altın tarakta üzerindeki İskit savaşçı tasvirleri ve Kul Oba'dan bulunan figürler İskit kaftanlarının sol tarafa iliklenmekte olduğunu göstermektedir.

Kaftana dair veriler Pazırık kurganlarından da elde edilmiştir. Pazırık 2 kurganında yapılan kazı çalışmalarında, uzunluğu 90 cm olan kısa bir kaftanın arka kısmı bulunmuştur (Bk. Ek 6). Bulunan kaftanın dış tarafı işlenmiş olup kaftana sağlamlık kazandırmak için de kaftan ince iplikler ile paralel çizgiler şeklinde dikilmiştir. Bazen takviye ve dekoratif dikişlerin yaklaşık 4 mm aralıklarla ve 1 cm uzunluğunda yan

yana gelmiş olduğu söylenebilir. Kaftanın en dikkat çekici özelliği, üzerine altın disklerle süslenmiş deri kesimli süslemelerin yapılandırılmış olmasıdır. Kaftanın kalan kısmının üzerinde görülen stilize edilmiş kuş ve geyik figürleri dekoratif ve şematiktir. Bu figürler dönemin Altay sanatının tipik bir örneğini yansıtmaktadır.¹²

Bozkır insanı, beslemiş olduğu hayvanların deri ve yünlerinden kaftan yaparak giymiştir. Bu kaftanların yapımında kullanılan dikişler ve kaftanlar üzerine yapmış olduğu süslemeler bozkır insanının ulaştığı sanat becerisini ve medeni seviyeyi göstermektedir. Ayrıca söz konusu kaftanın, tarihsel süreç içerisinde en eski bozkır kavimlerinden itibaren Selçuklulara ve Osmanlılara kadar çeşitli adlar ve şekiller olarak kullanılmış olması tarihsel ve kültürel sürekliliğin devamını göstermektedir.

1.3. Gömlek

Bozkır insanının kullanmış olduğu kıyafetlerden biri de gömlektir. Bozkır insanı gömleklerini hayvanlarının yünlerini çeşitli aşamalardan geçirerek elde etmiş olduğu iplerden ve ketenden yapmıştır. Kaftanların altına giyilen gömlek, yünden elde edilen ipe ve ketenle yapılmış olduğu için bozkır insanının hareket kabiliyetini sınırlandırmamıştır.

Bu gömleklere ait bozkır coğrafyasında yapılan arkeolojik kazılarda kalıntı ve buluntular elde edilmiştir. Esik kurganında bulunan Altın Elbiseli Adam'ın kıyafetlerinden kalan parçalar incelendiğinde, kaftanın göğüs ve kollarının altındaki süsleme parçalarının altında daha küçük süsleme parçaları bulunmuştur. Dış tarafta bulunan büyük parçalar, kaftana ait olduğuna göre; iç tarafta bulunan bu küçük parçaların da bir iç elbiseye yani gömleğe ait olabileceği tahmin edilmektedir.

Pazırık 2 kurganında yapılan çalışmalarda ise gömlek bulunmuştur. Bulunan bu gömlek kenevir liflerinden dokunmuş keten bir gömlektir. Gövde genişliği 44,5 cm, uzunluğu 104 cm olan gömleğin bir yarısı koyu ve kalın, diğer tarafı ise daha parlak ve ince yapılmıştır. İki önde iki arkada toplam dört parçadan

10 Sergei Rudenko, *Frozen Tombs Of Siberia*, (London. 1970), 87.

11 Kemal Akışev, *Kurgan Issık*, (Moskova, 1978), 50.

12 Rudenko, *Frozen Tombs Of Siberia*, 85

oluşan gömleğin kol uzunluğu 58 cm olup uzun kollu bir gömlektir. Gömleğin ana malzemesini oluşturan keten bezleri, ince kırmızı yün ipe dikilmiştir. Pazırık 2 kurganında bulunan bu gömleğin benzeri Noyun-Ula kurganında yapılan kazılarda da bulunmuştur.¹³

1.4. Pantolon

Bozkır insanının günlük yaşamında kullanmış olduğu kıyafetlerinden bir diğeri ise pantolondur. Pantolon, bozkır süvari giyimine son derece uygun bir kıyafettir. At üzerinde hareket eden bozkır insanının pantolonu onun hareketlerini kısıtlamayarak rahat hareket etmesini sağlamıştır. Deriden yapılmış olan bu pantolonlar ile ilgili kurganlardan arkeolojik veriler elde edilmektedir.

Bozkır insanının giyimini gösteren en önemli veriler, Esik kurganından elde edilmiştir. Esik kurganında bulunan Altın Elbiseli Adam bozkır süvari giyiminin bir örneğidir. Altın Elbiseli Adam'ın pantolonu deriden yapılmış ve altın plakalar ile süslenen pantolon paçaları çizmenin içerisine konulmuştur (Bk. Ek. 7).

Pazırık kurganlarında yapılan çalışmalarda da pantolon bulunmuştur. Burada bulunan pantolon parçaları ve Pazırık 5 numaralı kurganda bulunan halı üzerinde süvarinin pantolonu Esik kurganında bulunan pantolona benzemektedir (Bk. Ek. 8).

Bozkır insanının kullanmış olduğu deri pantolonlar hakkında arkeolojik malzemenin yanı sıra yazılı kaynaklardan da bilgi elde edilebilmektedir. Kaşgarlı Mahmud'un, *Divan-ü Lûgat-it Türk* adlı eserindeki; "üm" kelimesinin anlamını hem don hem şalvar hem de pantolon olarak vermiştir. "Könçek" kelimesi de şalvar ve pantolon için kullanılmıştır. Bu kelimedeki "kön" kelimesi dikkat çekmektedir. Kön, deri anlamına geldiği için könçek ise deri pantolonu ifade etmektedir. Kurganlardan elde edilen deri pantolonlar ve *Divan-ü Lûgat-it Türk*'de geçen könçek kelimesinin deri pantolon anlamını karşılaması kültürel sürekliliğin bir göstergesidir.¹⁴

1.5. Etek

Bozkır kavimlerinde hem erkeğin hem de kadının savaşçı özelliği bulunmaktadır. Kadınlar da erkek gibi ata binmekte ve ok atmaktadırlar. Bu savaşçı özelliklerinden dolayı, kadınların da tıpkı erkekler gibi pantolon giymiş oldukları bilinmektedir. Bir bozkır kavmi olan İskitler hakkında bilgi veren Hippokrates, *Havalar, Sular, Mevkiler* adlı eserinde, İskit kadın savaşçıları hakkında: "Avrupa'da, Azak denizi taraflarında yaşayan bir İskit kavmi vardır. Diğer kavimlerden farkı olan bu kavim Sauromatlardır. Bu kavmin kadınları; ata binerler, at üzerinde oldukları hâlde yay çekerler ve mızrak atarlar. Kız kaldıkları sürece cenk ederler, üç düşman öldürmedikçe kocaya varamazlar ve kanunun emrettiği kurbanları da eda etmeden kocaları ile bir arada oturamazlar. Bir kız bir erkeğe varınca, bir lüzum üzerine bütün millet silahlanmaya mecbur olmazsa bir daha ata binmez." ifadeler yer almaktadır.¹⁵

Kurganlarda yapılan kazılarda eteğe dair veriler elde edilmiştir. Arzhan 2 kurganında bulunan 5 numaralı mezar odasındaki kadının kıyafetlerinin oldukça tahrip olması sebebiyle kıyafetlerin şekli tam olarak belirlenememiştir. ancak 5 numaralı mezar odasındaki kadının kıyafetlerinin üzerinde bulunan altın ve boncuk süslemeleri ve 13 numaralı mezar odasının A kısmında bulunan kadına ait giysilerin içerisinde bir eteğin de olması, 5 numaralı mezar odasında bulunan kadının da etek giymiş olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir (Bk. Ek. 9). Pazırık kurganlarında yapılan kazı çalışmalarında ve bozkır coğrafyasında bulunan diğer kurganlarda da kadınlara ait etek kumaşları bulunmuştur. Bütün bu kalıntı ve buluntular bozkır coğrafyasında kadının etek giydiğini göstermektedir.

Hippokrates'in vermiş olduğu bu bilgiden de anlaşılacağı üzere kadınlar da erkekler gibi savaşçı özellikler taşımaktadır. ancak kadınların evlendikten sonra sefere çıkmadıkları görülmektedir. Evlenmeden önce savaşçı özelliği olan bu sebeple pantolon giyen kadınların, evlendikten sonra ev işleriyle ilgilenmeleri onların savaşçı özelliklerini bıraktıkları için de kıya-

13 Rudenko, *Frozen Tombs Of Siberia*, 84 Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 65.

14 Durmuş, *Türk Kültürüne Giriş*, 258.

15 Galip Ataç, *İskitler Hekimlik*, Basım yeri ve tarihi yok.

fetlerinde de değişiklik meydana gelebileceğini kurganlarda bulunan etek kumaşları düşündürmektedir. Bir başka ifadeyle kurganlarda bulunan etekler, kadının evli olduğunu yani sosyal durumunu gösteren bir kıyafet olduğunu düşündürmektedir.

1.6. Çorap ve Çizme

Bozkır insanı, gündelik hayatında kullanmış olduğu kıyafetlerini çorap ve çizme ile tamamlanmaktadır. Çoraplar yünden ve ketenden yapılmıştır. Çoraplara dair arkeolojik kalıntı ve buluntular kurganlardan elde edilmektedir.

Arzhan 2 kurganının, 5 numaralı mezar odasında bulunan kadın ve erkeğin keçeden yapılmış çoraplar giymiş olduğu tahmin edilmektedir. Burada kadının çoraplarının, erkeğin çoraplarından daha uzun olduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca hem kadının hem erkeğin ayak kısımlarında bulunan, altın plakalar bu kişilerin deriden yapılmış ve altın plakalar ile süslenmiş çizmeler giydiklerini göstermektedir.

Esik kurganında yapılan çalışmalarda ise Altın Elbiseli Adam'ın ayak kısımlarında tıpkı Arzhan 2 kurganının, 5 numaralı mezar odasında olduğu gibi altın plakalar bulunmuştur. Esik kurganında bulunan çizmelerdeki altın plakalar, Altın Elbiseli Adam'ın kaftanını süsleyen altın plakalara benzemektedir. Altın Elbiseli Adam'ın sol bacağına üzerinde orijinal konumları ile tespit edilen plakalar, çizmenin uzunluğunun hesaplanmasına ve yeniden yapılandırılmasına büyük olanak sağlamışlardır.

Pazırık kurganlarında bulunan kalıntı ve buluntular içerisinde çorap ve botlar yer almaktadır. Özellikle Pazırık 2 numaralı kurgan, bu konuda zengin malzemeler vermektedir. Pazırık 2 numaralı kurganında yapılan kazı çalışmalarında, kadına ait iki çift bot ve çoraplar bulunmuştur. Bulunan bu botlardan birincisinin taban kısmı oldukça orijinaldir. Deriden yapılan ve kırmızıya boyanan çizmenin alt tabanı ve üst kısmı başta lotus çiçeği olmak üzere çeşitli figürler ile süslenmiştir. 25 cm uzunluğa sahip ikinci bot da birinci bot gibi deriden yapılmış çeşitli figürler ile süslenmiş ve kalın ipe dikilmiştir. Pazırık 2 kurganında

botların yanı sıra keçeden yapılmış çoraplar da bulunmuştur (Bk. Ek 10).

Bozkır insanı yaşamış olduğu coğrafyanın şartlarına ve oluşturmuş olduğu bozkır süvari tarzına uygun kıyafetler yapmıştır. Yapmış olduğu bu kıyafetlerin içinde, deriden çizme ve ayakkabılar önemli bir yer tutmaktadır. Arzhan 2 ve Esik kurganlarında çizmelerin altın plakalar ile süslenmiş olması ve de Pazırık kurganlarında bulunan kadının botunun deriden yapılarak kırmızı renkte olması ayrı bir önem arz etmektedir. Tarihî süreç içerisinde kırmızı renkte ve süslenmiş çizmeler hükümdarlık alameti olarak kabul edildiği Prof. Dr. Salim Koca'nın "*Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus'un Aldığı ve Kullandığı Hâkimiyet Sembolleri*" adlı makalesinde yer almaktadır. Bu makalede kırmızı çizmenin hükümdarlık alameti olduğuna dair iki örnek verilmektedir. Bunlardan birincisi, taht savaşında, kardeşi IV. Kılıç Arslan'a yenilerek Bizans'a sığınan II. İzzettin Keykavus'un, İstanbul'da yaşamış olduğu sürgün hayatında hükümdar gibi kırmızı çizme giymiş olduğu diğeri ise, Selçuklu tahtına Karamanoğlu Mehmet Bey'in desteği ile geçen Alaeddin Siyavuş'un, Moğol destekli Selçuklu ordusuna yenilmesinden sonra Batı Anadolu tarafına kaçmış olduğu ve bu esnada bölgede bulunan Türkmenler tarafından ayağındaki kırmızı çizmelerden tanınarak öldürülmesidir.¹⁶ Söz konusu makalede yer alan her iki olay da çizmenin hükümdarlık sembolü olduğunu gösterdiği gibi kültürel sürekliliğinde bir devamı olarak düşünülebilir.

1.7. Kemer

Bozkır insanının günlük yaşamında kullanmış olduğu kıyafetler incelendiğinde, bunlar arasında kemerler ve kuşaklar dikkat çekmektedir. Kuşak, yünden yapılmış olup kullanan kişinin bel kısmına sarılarak kullanılmaktadır. Kemer ise deriden yapılarak bel kısmına takılmaktadır. Kemer ile kuşak arasındaki en belirgin fark ise kemerin bir veya iki ucunda kemeri bağlamak için yapılmış tokaların olmasıdır. Bozkır insanı kıyafetlerinin üzerine kuşak ya da kemer kullanmış, bu sayede elbisenin hem önünü kapatmış hem de elbisenin toplanmasını sağladığı gibi silahlarını da kemerine asarak taşımıştır.

16 Salim Koca, "Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus'un Aldığı ve Kullandığı Hâkimiyet Sembolleri", *Belleken Dergisi*, 59 (1995), 73.

Deriden yapılmış olan kemerler sade olarak kullanılabilirdiği gibi altın, gümüş gibi değerli madenlerden yapılmış plakalar ve tokalar ile süslenerek de kullanılmıştır. Bozkır coğrafyasında kemerin kullanımını ve kullanılan kemerlerin şekli ve süslenmesi ile ilgili olarak kurganlardan kalıntı ve buluntu elde edilmiştir.

Arzhan 1 kurganının, 1 numaralı mezar odasında yapılan kazı çalışmalarında kral olabileceği düşünülen kişinin üzerinde kemer parçaları bulunmuştur. Arzhan 2 kurganının, 5 numaralı mezar odasında bulunan erkeğin kıyafeti üzerinde yapılan çalışmalarda ise altın klipslerle süslenmiş üç kemer tespit edilmiştir. Kemerlerin tam olarak uzunluğu hesaplanamamışsa da kemerler üzerinde yer alan klipslerin eşit aralıklar ile kemer üzerine yerleştirilmiş olması kemerlerin uzunluğunun tespit edilmesinde önem arz etmektedir. Örneğin: Sadağı asmak için kullanılan kemerin uzunluğu, kemer üzerinde yer alan klips sayısı ve bunların aralarındaki mesafe göz önüne alınarak yapılan hesaplamalarda, kemerin uzunluğunun 190 cm olduğu tespit edilmiştir. Aynı mezar odasında bulunan kadının kıyafeti de tıpkı erkeğin kıyafetinde olduğu gibi bir kemer ile tamamlanmıştır. Söz konusu bu kemer, renkli ipliklerle dokunmuş ve klipslerle süslenmiştir.¹⁷ Arzhan 2 kurganının, 26 numaralı mezar odasında ise bronz klipsler ile süslenmiş bir kemer parçası bulunmuştur.

Esik kurganında bulunan Altın Elbiseli Adam'ın kaftanı üzerinde de kemer bulunmuştur. Söz konusu kemer on altı altın levhayla süslenmiş, tören kemeri şeklinde düzenlenmiştir. Kemerin uçlarına, bir geyik figürü şeklinde yapılmış, üç büyük dikdörtgen levha yapıştırılmış olup bunlardan biri sol tarafta, ikisi de ilkinin ayna görüntüsü olan sağ tarafta yer almaktadır. Kemerin geri kalanı, eşleştirilmiş boynuz bıçaklı bir geyik başı şeklinde on üç küçük plaka ile süslenmiştir. Üstelik bunlardan beşi, tıpkı iki büyük geyik levhası gibi sağa dönük şekilde kemerin sağ tarafına yerleştirilmiştir. Diğer sekiz küçük levha ise sol tarafa yerleştirilmiştir. Tüm plakaların, gümüş telden dikdörtgen halkalar ile lehimlendiği tespit edilmiştir.¹⁸

Pazırık kurganlarında yapılan çalışmalarda da kemer ve kemer parçaları bulunmuştur. Pazırık 2 numaralı kurganında bulunan kadına ait olabileceği tahmin edilen gümüş kemer tokası dikkat çekmektedir. İpliklerden yapılan ve kordon gibi kullanılan kemer ise ayrı bir önem arz etmektedir.

Gerek kurganlardaki kalıntı ve buluntular gerekse bozkır coğrafyasına komşu olan kavimlerin ülkelerinde bulunan heykel ve kabartmalarda tespit edilen kemerler, bozkır insanının kıyafetini tamamlayan bir araç olarak kullanılmıştır. Kemer ya da kayışın sadece kıyafetler üzerinde değil bir şeyi asmak ve taşımak amacıyla da kullanıldığı yapılan çalışmalarda tespit edilmiştir.

Bozkır insanının yapmış olduğu kemerlerin altın, gümüş gibi değerli madenler ile süslenmiş olduğu bilinmektedir. Bu kemerlerin bozkır toplumu içerisinde erkeklerin rütbelerini belirtmek amacıyla da kullanıldığı tahmin edilmektedir.¹⁹

Sonuç

Toplumların yaşamış oldukları coğrafyaların iklimleri toplumların giyim kuşamları üzerinde etkili olmuştur. Bozkır coğrafyasında yaşan kavimlerin giyim kuşamları yaşanan coğrafyanın soğuk bir iklimle sahip olması insanların yünlü ve kalın giysiler kullanmasını gerektirmiştir. Bozkır insanının kullandığı kıyafetlere dair yazılı kaynaklarda bilgiler yer almaktadır. Ancak kıyafetlerin şekilleri ve hangi malzemeden yapıldıklarına dair esas veriler ise kurganlardan elde edilmektedir. Bozkır insanının öldüğü zaman defnedildiği bir mezar olan kurganlar gündelik hayatta ev olarak kullanılan çadır gibi dizayn edildiği için sadece mezar olarak değil bozkır insanının kültürel tarihine ışık tutan önemli bir kaynaktır. Kurganlarda yapılan arkeolojik kazılar neticesinde elde edilen veriler arasında kullanılan kıyafetlerde yer almaktadır. Kıyafet ile ilgili önemli arkeolojik verilerin elde edildiği kurganlardan birisi de Pazırık kurganlarıdır. Pazırık kurganlarından yapılan arkeolojik çalışmalarda bozkır insanının, hayvanlardan elde etmiş olduğu yünlerden ve deriden kendisine çeşitli şekillerde ve adlarda yap-

17 V.D. Pozdnjakov,V.D. "Die Rekonstruktion Der Tracht", *Der Skythenzeitliche Fürstenkurgan Arzhan 2 in Tuva*. (2010), 212-214.

18 Akişev, *Kurgan Issık*, 52.

19 Nejat Diyarbekirli, *Hun Sanatı*, (Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Kültür Yayınları,1972), 121.

miş olduğu kıyafetler bulunmuştur. Söz konusu bu kıyafetler başlık, kaftan, gömlek, etek, pantolon, kemer, çizme gibi birçok kıyafet çeşidi ve aksesuar oluşmaktadır. Ayrıca kıyafetler üzerinde yapılan çalışmalardan elde edilen veriler, günümüz modern kıyafetine oldukça yakın olduğunu göstermektedir. Böylece elde edilen veriler, bozkır insanının hem ustalığını hem de ulaşmış olduğu medeni seviyeyi göstermektedir. Ayrıca yapılan kıyafetler üzerindeki süslemelerin altın, gümüş gibi değerli madenlerden yapılmış olması ekonomik yapıyı ve ulaşılan refah seviyesini göstermektedir. Bozkır insanının yapmış olduğu söz konusu bu kıyafetler, tarih boyunca çeşitli adlar ve şekiller alarak devam edegelmiş ve günümüz kıyafetlerine örnek teşkil etmiştir. Bu da kültürel sürekliliğin bir ifadesidir

Kaynakça

1. Kitaplar

- Akşiev, Kamal. *Kurgan Issık*, Moskova, 1978.
- Çakan, Varis Abdurrahman, *Orta Asya Türk Tarihine Giriş*, A Kitap Bir Binyıl Yayınevi, 2015.
- Çoruhlu, Yaşar. *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019.
- Diyarbakirli, Njejat. *Hun Sanatı*, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Kültür Yayınları, 1972.
- Durmuş, İlhami. *Sarmatlar*, Ankara: Kaynak Yayınları, 2007.

2. Makaleler

- Durmuş, İlhami. *Türk Kültürüne Giriş*, Akçağ Yayınları, 2016.
- Herodotos, *Herodotos Tarihi*, (Çev. Muntekim Ökmen) İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2015.
- Hippokrates, *Airs, Water, Places*, Cambridge: Harvard University Press, 1995.
- İbn Fadlan, İbn Fadlan Seyahatnamesi (Çev. Ramazan ŞEŞEN), Yeditepe Yayınları, 2022.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Millî Kültürü*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010.
- Kaşgarlı Mahmut. *Divanü Lügat-it Türk Tercümesi* (Çev. Ahmet Bican Ercilasun- Ziyat Akkoyunlu) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015.
- Ögel, Bahaeddin. *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Parzinger Hermann. *Der Skythenzeitliche Fürstenkurgan Arzhan 2 in Tuva*, 2010.
- Rudenko, Sergei. *Frozen Tombs Of Siberia*, London, 1970.
- Togan, Zeki Velidi. *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: Enderun Yayınları, 1981.
- Ataç, Galip. İskitlerde Hekimlik.
- Belli Oktay. "Eski Çağ ve Orta Çağ'da Türkler'de Kurgan Yapma Geleneği" *Türkler*, 3 (2002), 927-931.
- Koca Salim, "Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus'un Aldığı ve Kullandığı Hâkimiyet Sembolleri", *Belleten Dergisi*, 59 (1995), 55-74.
- Pozdnjakov, V.D. "Die Rekonstruktion Der Tracht", *Der Skythenzeitliche Fürstenkurgan Arzhan 2 in Tuva*. 2010.

EKLER

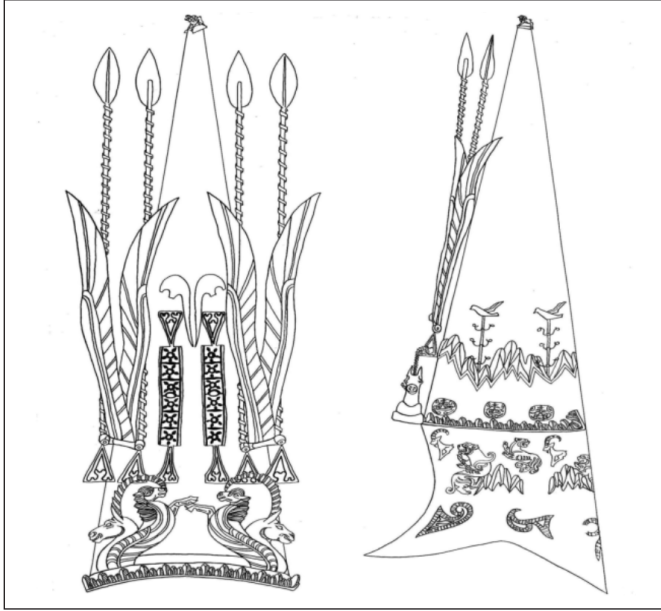
Ek 1: Kazılmadan Önce Kurgan (İ. Durmuş, Türk Kültürüne Giriş, s. 486)

Ek 2: Kurganın İç Düzeni (İ. Durmuş, Türk Kültürüne Giriş, s. 486)

Ek 3: Esik Kurganının Mezar Odasında Bulunan Altın Elbiseli Adam'ın Başlığının Çizimi (Akşiev,K.Kurgan İssyk, İsskustvo, 1978)

Ek 4: Perslere ait Behistun Anıtı

Ek 5: Esik Kurganının Mezar Odasında Bulunan Altın Elbiseli Adam'ın Kıyafetinin Çizimi (Akşiev,K.Kurgan İssyk, İsskustvo, 1978)

Ek 6: Pazırık Kurganlarından, 2 Numaralı Kurganda Bulunan Adamın Kaftanı (Rudenko, Frozen Tombs of Siberia The Pazyryk Bruials of Iron Age Horsemen)

Ek 7: Esik Kurganının Mezar Odasında Bulunan Altın Elbiseli Adam'ın Rekonstrüksiyonu

Ek 8: Pazırık Kurganlarından, 5 numaralı Kurganda Bulunan Halı Detayı

Ek 9: Arzhan 2 Kurganının, 5 Numaralı Mezar Odasında Bulunan Kadının Rekonstrüksiyonu (Parzinger, Der Skythenzeitliche Fürstenkurgan Arzhan 2 in Tuva, 2010, 212-14)

Ek 10: Pazırık Kurganlarında Bulunan Giyim ve Kuşam ile İlgili Buluntular (Rudenko, Frozen Tombs of Siberia The Pazyryk Bruials of Iron Age Horsemen)

